

Gazda Tamásné

Életrajz

Anna nénivel újlipótvárosi szoba-hallos lakásában beszélgetek, ahol egyedül él. Pár éve adta el 96 négyzetméteres lakását, és költözött a lánya lakásába, aki pedig ugyanebben a házban vett egy nagyobbat. Így külön laknak, de közel egymáshoz. A hagyományos polgári bútorokkal berendezett lakásban két teljes falat beborító könyvespolc. A sok kép, szőnyeg, gobelin, váza olyan nyugalmat és derűt áraszt, mint amilyen a 82 éves idős hölgy. A mindennapi életvitelnek fontos tartozéka a kis erkély: amikor csak lehet, kiül, ott tölti az időt lánya Fanni nevű kiskutyájával. Ő is, lánya is sürgeti az interjút, mert Anna néni hamarosan kórházba megy. Értágításra van szüksége, infúziót fog kapni. Nincs sok tapasztalata kórházügyben. Két térdprotézisműtétet kivéve nem volt kórházban. Szerencsésen élt meg ennyi évet komolyabb betegség nélkül.

1922. november végén születtem Mátyásföldön [Pest vm.] ötödik gyerekként. Nem tudom, hogy a ház, ahol laktunk, saját házunk volt-e, vagy csak béreltük. Otthon születtem, elég kis ványadt gyerekként, ahogy mesélték. Megjöttek a nagynéném, hogy ünnepeljék a születést, és örüljenek anyámnak [Schlosz Ilona], aki nagyon szép asszony volt. És az egyik nagynénémnél akkor éppen divatos nagy bábatáska volt, amit úgy odavágott az ágyhoz, hogy szegény anyám – mesélik – felsikoltott, hogy: „Jaj, a gyerek!”. Majdnem agyoncsapott vele. Ez a családi legenda.

De hát aztán nődögéltem szépen, és ritka komisz kiskölyök voltam, mint mondták. Még talán a komisság előtt volt az, hogy szegény anyám gerinctumortól megbénult deréktól lefelé, és azt az öt évet, amit még élt, tolókcsohoz kötve élte le. A legidősebb nővérem volt a pótmama, a Magduskám, aki 13 éves korától nem aludt végig egyetlen éjszakát sem, mert a mamát meg kellett forgatni az ágyban, és apám mindig őt keltette föl. Drága jó testvér volt. Hál' istennek legalább ő sokáig élt, és nagyon sokat voltunk együtt. Az utolsó éveit nagyjából velem töltötte. Én hamarabb özvegyültem meg, mint ő, és akkor nagyon közel kerültünk egymáshoz.

A pici korra csak képekben emlékszem. Nincsenek összefüggő emlékek. A Gizella útra költöztünk, ott még élt szegény anyám, és olyan képek maradtak meg bennem, hogy szomjas volt, és „Jaj, kellene inni vizet!” Mondtam, hogy „Majd én hozok”. „Hát hogyan?” Hát kimentem a konyhába, odatoltam a hokedlit a szekrényhez, elé tettem a sámlit, úgy másztam föl, vettem le poharat, és vittem be vizet. És az az emlékem, hogy az anyám milyen nagyon büszke volt, hogy az ő legkisebb gyereke mit tud. Van olyan emlékem, hogy fekszem a nagy ebédlőszőnyeg sarkán, és nézem, hogy a tűz hogy ropog a kályhában, és anyu néz ki az ablakon. Oda volt tolva a tolószéke, és azt mondja,

hogy „Tésztát akarok gyúrni, toljál ki!”. És kitoltam a konyhába, és odaraktam elé, amit kért, és ő ott gyúrt metélttésztát a családnak. Meg volt olyan, hogy új kis cseléd lány jött hozzánk, és azt mondta anyá, hogy „Menj ki, Nusikám, a konyhába, mintha valamit keresnél, és nézd meg, mit csinál a lány!”.

Aztán van előttem egy vörös téglapépület, mint később kiderült, a János-kórház, ahol szegény a végén feküdt. Ebben az öt évben több időt töltött kórházban, mint otthon. Emlékszem, hogy odavittek, de be nem vihettek, mert a gyerek nem mehetett be, hanem kint a kertben őriztek, nem tudom, kicsoda.

Aztán az, hogy az alattunk lévő emeleten lakott egy bárócsalád, ahol egy nálam alig idősebb kislánnyal babáztam a folyósón, és jöttek föl a nagynéném [Janka, Giza, Aranka, Regina] fekete ruhában, és az imádott nagynénim, az Aranka néni magához szorított, és mondta, hogy „Te szegény kis árva”.

Aztán az, hogy apám elvitt – szeptemberben halt meg anyám – egy iskolaorvoshoz, aki kikérdezett, hogy elég érett vagyok-e arra, hogy iskolába adjanak, és azt kérdezte tőlem, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás. És azt mondtam, hogy azt én nem tudhatom, mert se tojást, se tyúkot akkor még nem láttam. És fölvettek az iskolába. Ezek ennek a kisgyerekkornak az emlékei.

Novemberben lettem volna hat, 1928-ban. A Gizella úti házból el kellett költöznünk, mert építettek rá még egy emeletet. Anyai nagymamámhoz és nagynénémhez költöztünk a Wekerle Sándor utcába, amiben azon kívül, hogy szerettem őket, Aranka nénit meg különösen, azt is élveztem, hogy ott volt a ház sarkán a Liebermann bácsi játékboltja, ami Pest legszebb játékboltja volt. Nagyon szerettem ott kirakatot nézegetni, de a nagynénémék sokszor be is vittek, és kis apróbb játékokat vettek. Ott írtak be első elemibe, a Bazilika mellett egy öreg házban, és azt gyűlöltem. Valami szörnyűséges tanító néni volt.

Szerencsére csak fél évig tartott, mert elköltöztünk az Ügynök utca 10-be a harmadik emeletre, egy kétszobás, cselédszobás polgári lakásba. Nagyon szép erkélye volt, amiről van egy történet. Az erkélyen olyan rács volt, mint a folyosókon szokott lenni, és a legfőbb lapos rácson én boldogan sétálgattam. Egyszer a szemben lakó ügyvéd telefonált a nővéremnek a Hoffherr-Schranzhoz [Hoffherr-Schranz: mezőgazdasági gépeket gyártó gyár Kispesten – A szerk.], ahol dolgozott, ami a Bajcsy-Zsilinszky úton volt, az akkori Vilmos császár úton, hogy az istenért, nem mer rám szólni, nehogy odafigyeljek és leessek. Jöjjön haza azonnal! Hát szegénykém rohant kétségbeesetten haza, én addigra már lent ültem az erkély aljában. Hogy mért csókolt összevissza, azt nem tudtam, de amikor egy pofont lekent, azt pontosan tudtam, és mondtam, hogy én nagyon vigyáztam magamra. Hát, szóval nem voltam egy jó gyerek, szó se róla.

Ennek sajnos egy életre szóló következménye volt. Ha valamiért kikaptam, biztos vagyok benne, hogy nagyon megérdemeltem. A testvéreimnél mindig az volt, hogy ha az egyik rám szólt, akkor a másik három azt mondta, hogy „Jaj! Ne bántsd a kicsit!”. Hát biztos, hogy rossz voltam, és kimentem zokogva a konyhába, és az akkor éppen nálunk lévő cseléd azt mondta: „Persze! Hát nem szerethetik magát, hát maga ölte meg a mamáját.” Tizenkilenc éves voltam, mire meg mertem kérdezni, hogy miben halt meg anyám. És ma, vén fejjel, pontosan tudva és ismerve az életemet, ha valami bajom van, akkor azt mondom, hogy persze, engem nem lehet szeretni. Ez úgy megmaradt.

Aztán tudtam meg, hogy anya tüdőgyulladásban halt meg. Szegény anyámnak a mellében volt egy kis daganat, az orvos meg akarta operálni, a nagyanyám azt mondta, hogy egy fiatalasszony ne vágassa a mellét. Hogy ez a kis daganat rák volt-e, és ez indult-e el és állt meg a gerincben, azt nem tudhatom, hogy áttét volt-e, nem tudhatom, csak azt tudom, hogy már nem élt anyám, amikor a háziorvosunk mondta, hogy ma már tudnák operálni, és tudnának segíteni rajta. De hát ezek olyan kis, fél füllel hallott elszólások. Valószínűleg az lehetett az oka, hogy miután szoptatott, talán ez indította el... Isten tudja. Isten tudja, már ha élne, akkor se tudnák az orvosaink se. Tény az, hogy öt évig feküdt szegénykém bénán, vagy ült, vagy feküdt. És biztos, hogy sokkal többet volt kórházban, mint otthon, úgyhogy lehettek ilyen elhallások, és egy felvidéki kis ostoba teremtés, hát honnan tudhatta volna? Tény az, hogy kicsit megnyomorította a lelkemet.

A nagynénéimtől a család történetéről számtalan legenda származott. Ők azt mondták, hogy apám azért púpos, mert baleset érte. Mint aztán kiderült, angolkór [D-vitaminhiány előidézte csontfejlődési zavar. – A szerk.] volt, ami abban az időben bizony elég gyakori volt a szegény családoknál. Volt legenda arról, hogy a család Izabella spanyol királyné intézkedése folytán került el Spanyolországból [lásd: a zsidók kiűzése Spanyolországból; szefárdok], ahol élt, és egy rabbi család volt. Valószínű, hogy ebbe a legendába valami igazság is szorul, mert a kohaniták jelét állítólag más nem tudja megcsinálni, csak akinek a felmenői kohaniták voltak. Ez az a bizonyos kéztartás, hogy két-két ujjat egymáshoz szorítani, de egymástól szétválasztva, és a hüvelykujj külön. Abszolút könnyed mozdulat, és állítólag másnak ez nem megy. Mit tudom én! Tény az, hogy így szól a fáma, hogy mi [apai ágon] Spanyolországból eredő zsidó család vagyunk. Szegény apám sose erősítette meg ezt a mesét, de a nagynénéim lelkesen ismételték.

A másik családi legenda, hogy Lánczy Leó felsőházi tag a nagybátyánk [Lánczy Leó (1852–1921): országgyűlési képviselő, majd 1905-től főrendiházi tag, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, valamint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, az első világháború alatt a hadigazdálkodás egyik megszervezője volt. – A szerk.]. Hát úgy nagybátyánk, hogy szegény nagyanyámnak volt az unokatestvére. Amikor sétáltunk a Városligetben, akkor a Bajza utcában egy palotánál, egy kis alakú palotánál mindig mondták a nagynénéim, hogy majd itt fogtok lakni, ez a ti örökségetek. Aztán sose laktunk ott. Közelünkbe se jött az örökség. Azt tudom, hogy volt az én imádott testvérkéimben, a két idősebben, Magdában és Joliban egy adag sznobság, és ezért nagyon szerették ezt a legendát. Nekem ehhez igazán sose volt közöm. Mindig kicsit megmosolyogtam, már amikor húsz éves voltam, és az már nem a gyerekkor volt.

Apu soha nem mesélt a családjáról. A nagyszülőkről annyit tudok, hogy az apám édesapja, a nevét nem tudom, tanító volt Egerben. Feltehetően nem volt egy túl nagy állás. Azt hiszem, hogy zsidó iskolában, de ez csak halvány emlék [Egerben 1855-ben létesített a hitközség elemi iskolát, amely négy tanerővel működött. Az oktatás kezdettől fogva magyar nyelven folyt. – A szerk.]. Az édesanyja háztartásbeli volt. Egy évvel a születésem előtt halt meg magas korban, úgy, hogy egyszer mondta a testvéreimnek, hogy „Ha mentek a tánciskolába, igyekezzetek haza, hogy lássam, mit tanultatok”, majd fölmosta a konyhát, lefeküdt, és nem kelt fel többet.

Apámék is voltak jó néhányan testvérek. A legtöbb még gyerekkorában meghalt. Apám és az egyik testvére, a Sándor bácsi éltek meg az idősebb kort. Sándor bácsi még túl is élte apámat. Tehát 1950 után ment el, mert apu 1950-ben.

Az anyai nagyapámról nem tudok mást, csak azt, hogy fiatalon halt meg. Hogy mit csinált? Miből élt? Azt nem tudom. A nagyanyám – nem tudom a vezetéknévét, de az Anna nevet utána kaptam – egyedül tartotta el a gyerekeit. Állítólag az unokatestvérei és a testvérei segítették. De hogy mennyire, hogyan? Nem tudom.

Amikor én eszméltem, és tudomásul vettem az életet, akkor a Wekerle Sándor utcában laktak. [Ide költözött egy időre a család az anya halála után.] Ott volt egy négyszobás udvari lakás. A lakás a ház udvari frontját végig elfoglalta, gyönyörű nagy, fényes ablakkal. Arra emlékszem, akkora konyhával, hogy táncterem lehetett volna. A lakás főbejárata a lépcsőházból, a konyhai bejárata a hátsó lépcsőházból nyílt, az emelet felét elfoglalta. Ott laktak a nagynéném, egy rövid ideig egy tündérszép, édes nagybátyám [Sándor, az apja testvére] és a nagymama. Mindig volt cseléd, annak volt a konyhából egy szobája, volt egy hatalmas konyha – a gyerekeim szerint –, két kamra és az előszoba. A híres előszoba, abban volt a csemegeeszekrény, onnét nyílt egy nagy és sötét fürdőszoba, és én csak akkor mertem kimenni, ha a nagymama fogta a kezemet. De érdekes módon olyan benyomást keltett bennem a lakás, hogy nagy-nagy méretek, nagy szobák, és ott volt a negyedik szobában az Aranka néném gyerekuha-szalonja, a varroda.

Az előszobából nyíló nagyszoba volt az ebédlő, tipikus akkori ebédlő, egy óriási kinyitható nagyasztallal, rengeteg székkal, kiskredencsel, nagy kredencsel. A nagy kredencről van egy emlékem: egy tányéron puszedlik voltak, és ahhoz nem volt szabad nyúlni, mert ez volt az utolsó, amit a nagyanyám sütött. Ezt évtizedekig megtartották. Amikor elköltöztek onnét, mintha eltűnt volna, de amíg arra a lakásra emlékszem, mindig ott volt a puszedli.

A következő szoba volt a Sándor bátyám szobája. Az egy kisebb méretű szoba volt. Volt benne egy íróasztal, az ágya, valamilyen szekrény. Másra nem emlékszem. Onnét nyílt egy nagyon nagy szoba, ott aludtak a nagynénik, és ha jól emlékszem, a nagymama. Ott volt a nagymama Liegestuhlja [nyugágy], amit a napsütötte ablaknál kellett kinyitni. Egy hosszú, bokáig érő, szürke pongyolára emlékszem, a hatalmas ősz kontyra, és arra, hogy nagyon örült, amikor a legkisebb unokája nyitotta ki neki a Liegestuhlt. Ott játszódtott le egy Mikulás-este, ahol a Joli nővéremet öltöztették be Mikulásnak, és én nagyon-nagyon féltem, és odahúzódtam az akkor éppen betegen fekvő Giza nénémhez.

A kétemeletes házban mi a második emeleten laktunk. Ugyanilyen lakások lehettek alattunk is, senkire onnét nem emlékszem. Arra emlékszem még, hogy a Klári testvéremmel szeretünk kilógni a spájzba, és egy-egy lekvárt eltulajdonítva megettük. A nagymama nem haragudott azért, hogy a lekvárt megettük, de ezért igen, hogy az ablakon át kidobtuk az üveget a lichthofba. Azt még jövőre is lehetett volna használni. Klári nagyon szelíd volt, és az én gyerekkoromnak lényeges hozzátartozója.

A vallásosság az egész családban olyan természetes volt, de nem volt ortodox. Egyáltalában nem. A nagynénik zsidó tudatra neveltek, az nem kétséges. Mert már iskolás lány voltam, és jártam Talmud-Tórára, ami a Csáky utcai templomban, a mai Hegedűs Gyula utcai templomban volt, és örök álmom volt az, hogy angyalnak öltözöm, egy motor van a hátamon, és onnét kirepülök az ablakból, hogy védjem a zsidóságot. Ez egy olyan állandóan visszatérő álom volt, hogy biztos, hogy nagyon szerettem volna.

Arra emlékszem, hogy a nagyünnepek nagyon szépek voltak, nagyon bensőségesek. Emlékszem, amikor apám fölolvasta a Hagadát. Az őszi nagyünnepeken, újévkor, Jom Kipurkor minden nagyon szépen volt megrendezve, tudatosan arra, hogy engem oktassanak. A bátyám persze mindig igyekezett valami kis komisszággal, hogy megnevettesen, amikor komolynak kellett volna lenni, de nagyon édes, kedves, szép emlékei az életemnek.

Azzal együtt, hogy apám, aki nagyon kulturált, nagyon bölcs ember volt, nem akarta túlhajtani, de azt megkívánta tőlünk, hogy péntekenként együtt legyünk, hogy a család gyertya mellett ünnepeljen [lásd: szombat]. Igazán szerényen éltünk anyagilag, de azért a péntek esték mindig gyönyörűek voltak. Érzelmileg – nem is annyira vallásilag talán –, de érzelmileg nagyon-nagyon kötődtünk a zsidósághoz. És érdekes módon a családnak a baráti köre is úgy alakult. Voltak más vallású barátaink is, de kevés. Elsősorban zsidó barátok voltak.

A hagyományok őrzése, az, hogy a bátyám bár micvó volt, az természetes volt. Én magam is konfirmáltam [Hagyományosan a bát micvá 12 éves korban történik, és neológ körökben ezt közösen ünneplik Sávuoat napján. Ekkor a lányok a frigyszekrény elé vonulnak, közösen elmondanak egy imát, a rabbi beszédet mond, megáldja őket, kapnak egy imakönyvet, a szülők pedig kidust adnak. Régebben ezt konfirmálásnak hívták és egy fogadalmi szertartással volt egybekötve. Mindezt ugyanolyan felkészítő-tanuló időszak előzte meg mint a fiúknál a bár micvát. – A szerk.], amikor az Erzsi néni, a hittantanárnőnk úgy ítélte meg, hogy érettek vagyunk rá néhányan a garnitúrából. Nem jártunk sokat templomba, de a nagyünnepeken mindig természetes volt, hogy templomba megyünk. A testvéreim első házassága, a Béla bátyám házassága, a Joli nővéremé templomban történt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A Jolié még extrán kedves volt: mert a sógorom cserkész volt a zsidó cserkészcsapatban, és a társai fölvonultak a templomban. Szép volt, és természetes volt, hogy odatartozunk, ez nem volt félreérthető.

Nem voltunk kóserek [lásd étkezési törvények], de azért elsősorban baromfi fogyott, sokkal kevésbé fogyott disznóhús vagy marhahús [A marhahús fogyasztását természetesen nem tiltják a törvények. – A szerk.]. Aztán nem volt az a húsvéti tisztogatás és eltüntetése a tréflinek [lásd: homecolás; Pészah; tréfli]. De például olyat, hogy szalonna, azt egész felnőttkoromig nem ismertem. Illetőleg ismertem – ha még eszembe jut a neve – a libaszalonnát. A libahájról a hártját lehúztuk, a hájat lesóztuk, lefokhagymáztuk, pirospaprikáztuk, és az volt kifagyasztva, és azt ettük. Annak volt egy meghatározott neve, ami az istennek se jut eszembe [inarsz].

A kosztolásunk nagyon egyszerű volt. Mi, gyerekek elsősorban tésztások voltunk. Minél több tészta! Tehát az úgy volt, hogy egy héten kétszer volt tésztanap, a többi nap húsos, feltétes valami. Abszolút polgári koszt. Nem, nem volt kóser a kosztolásunk, egyszerű polgári koszt volt. Ami a nagy kedvenc volt, azok a péntek esti vacsorák, rántott hússal, rántott csirkével, sült libával vagy ilyesmivel.

Én nagyon büszke voltam rá, hogy 12 éves koromtól engem küldtek vásárolni a család teljes kosztjára. És volt a Csanády utcában egy – ha jól emlékszem a névre –Schönfeld nevű nagykereskedés, ahol havonta egyszer leadtam a megrendelést, hogy mennyi rizs, mennyi liszt és a többi. Aztán a Lehel piacon vásároltam be. És nagyon tudtam alkudni. Emlékszem, hogy a liba, amit úgy hétvégén vettem időnként, az 1 pengő 20 fillér volt a legdrágább, ha annál többet kértek, akkor könyörtelenül alkudtam. És azt hiszem, hogy a piacon azok a kofa nénik, bácsik, akik már ismertek, mert mindig egy helyre mentem vásárolni, mulattak ezen.

Szóval amikor már felnőttként főzőm kellett, konyhát vezetni, a családi étkezést, nagyjából ugyanezt folytattam. Csak a holokausz után elmaradt a péntek. Nem rögtön, mert apám haláláig tartottuk. Utána már férjnél nem. A férjem azt mondta, hogy ő kigyalogolt – nem jókedvéből – Mauthausenig, aztán visszagyalogolt, hogy még találkozzon a szüleivel. Azalatt céklát kapart ki a földből, és krumplit kapart ki a földből. Neki olyan koszt kell, ami igazán nagyon megfelel. Ezzel együtt nem volt soha egy túlzott háztartásom. Szerettem főzni, és szerettem változatosan főzni. Úgy néha azt mondta a Tomikám [a férje], hogy olyan régen volt már ez vagy az, mert mindig mást főzöl. És tényleg, ma is nagyon szeretek változatosan főzni, hozzá is szoktattam a lányomat, és a lányom is ugyanezt viszi tovább.

Egyébként az egész életvitelünk annyira köznapi volt, hogy nem is tudom, hogy mi érdekes lenne benne. Csak az volt a lényege, hogy mindig, mindannyian nagyon összetartottunk a testvéreimmel. Nagyon szerettük egymást. Bárkinek bármi baja volt, a többi ott volt mellette rögtön. Erre aztán a második világháború után volt is ok. Szegény Bélánk nem jött vissza a munkaszolgálatból, de mi négyen, lányok azután is összetartottunk. Nagyon-nagyon ragaszkodtunk a gyerekkori kapcsolatainkhoz.

Apa nem volt párttag soha, de 1938-ban, mikor 16 éves voltam, s voltak a választások, és a nyilasok először kerültek elő, akkor nagyon nyíltan beszéltük meg otthon, hogy csak a baloldalra lehet számítani [A nemzetiszocializmus zászlóbontása a Meskó Zoltán alapította Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt megalakításához köthető (1932. június); a nyilasok mint politikai tényező pedig már az 1930-as évek közepe táján megjelentek. Lásd: nyilasok. Az 1939 májusában tartott országgyűlési képviselő-választásokon a baloldal jelentős arányú vereséget szenvedett: a Független Kisgazdapárt a korábbi 22 mandátum helyett csak 14-et, a Szociáldemokrata Párt a korábbi 11 helyett mindössze 5 mandátumot tudott megszerezni. A szélsőjobboldali pártok viszont közel megnégyszerezték parlamenti jelenlétüket: a korábbi 13 képviselő helyett 49 képviselőt küldhettek az országgyűlésbe (a 260 mandátum 19,2%-a lett az övék). – A szerk.]. Úgyhogy a szociális gondolkodás, a baloldali gondolkodás az a vérében volt a családnak. Az olyan természetesen adódott. Klári első férje [Vető Sándor] csak úgy hívott, hogy kócos szoci. A második férje, a Velencei Sanyi bátyámnak volt cserkésztestvére a Jókai Cserkészcsapatban, és hát négyéves koromtól ismertem, és nagyon-nagyon sokat hozott ő számomra a politikai gondolkodásban. Béla bátyám is erősen baloldali volt. Nem nagy hangon beszéltek erről, csak úgy csendben, a családon belül.

Fogalmam nincs, hol találkoztak apáék [azaz: az apja és az anyja], feltehetően társaságban, mert persze konvencionálisan az volt akkor. Nem sadhen [lásd házasságközvetítő] hozta össze őket, azt tudom. Az 1900 évek elején, olyan 20–25 évesek lehettek, amikor összekerültek. Apám még a házasságkötése előtt magyarosított. Schwarz volt egyébként, Schwarz Miksa. Magduska, a legidősebb nővérem 1909-ben született, néhány évvel az esküvő után. Tudom, hogy nem az első években, nem tudom pontosan, hogy mikor kerültek össze.

Édesapám különleges ember volt. Annyira szerette anyát, hogy egyáltalán nem volt hajlandó fölvetni se azt a gondolatot, hogy másodszor házasodjon. Pedig fiatalemberként temette el. Mert apa – ha 1880-ban született – 1928-ban lehetett olyan 48 éves. Anyám, azt hiszem, 46. Anya betegsége teljesen lekötötte. Teljesen. Anya halála után pedig a velem való törődés, a legkisebbel, aki még nem állt a lábán. Amikor özvegyen maradt, az Aranka néném szeretett volna engem

örökbe fogadni, hogy az ő gyereke legyek, de apám nem engedte. Azt mondta, hogy az én gyerekeim egyben maradnak.

Apu érettségizett, vegyész végzettségű volt, nagyon szép állása volt. A gumigyárban – a mai Taurus, akkor még az Első Magyar Gumigyár – volt osztályvezető, amit föladott akkor, amikor anyám megbetegedett, azért, hogy nagyobb jövedelemhez jusson, hogy minél többet tudjon költeni rá, hogy gyógyíttatni tudja, hogy ápoltatni tudja. Ügynökséget vállalt, más emberek vegyi termékeit, hajfestéket, egyebet árusított csak Pesten, és nagyon ügyesen tartotta fenn magát. Később egyszemélyes üzemében hajfestéket gyártott. Ezzel együtt nagyon kiszámított anyagi életünk volt.

Hallatlanul sokat kaptam apámtól, minden gondolatomat mindig megosztottam vele első perctől kezdve, és ő tökéletesen tudott irányítani. Ma már nevetségesnek hangzik, de nagyon jellemző volt apámra: fiatal lányként volt egy udvarlóm, a háború elején kezdődött ez a barátság, olyan szerelmes voltam, mint egy ágyú. A testvéreim elmentek együtt nyaralni, és kérdeztem apát, hogy meghívhatom-e szilvás gombócra a fiút. Mondta, hogy persze. Na, rém büszke voltam, mert 27 gombócot megevett. És mondom is ebéd után apának, hogy „Mit szólsz? Milyen sikerem volt!”. „Arra gondoltam, fiam, hogy ez tényleg egy siker. De mi lesz, ha egyszer csak 27 gombócra telik?” És a háború alatt, amikor ez a fiú [már gyűrűs vőlegényként] értem jött, s az egyik szoba sarkában egy félig kinyitott bőröndből egyedül evett, akkor eszembe jutott apa megjegyzése.

És egy életen keresztül így irányított. Soha nem szólt bele, hogy mit csináljak, de mindig megmondta, hogy mit fogok csinálni. Volt egy tüneményes szokása. Megkívánta a családtól, hogy egyszer egy héten gyűljünk össze, és együtt vacsorázzunk. Nem akarta az életünket nehezíteni, tehát nem szombat, nem vasárnap, hanem péntek este.

A gyertyákat többnyire Magduska gyújtotta. És volt a sógorom, a Rezső, aki egy vékony, törékeny fiú volt, úgy szerettük, mintha a testvérünk lenne, és volt az Aranka néném férje, a Feleki László, akit szintén nagyon szerettünk. Ő nyomdász volt, nyomdászarisztokrata: betűszedő, kéziszedő. Édes volt, aranyos volt, hatalmas nagydarab ember. Ha volt valami hibája, az az, hogy lódított. De azt is valami tündéri módon csinálta.

Na egy ilyen péntek estére emlékszem. Tél volt. Az ebédlőben hatalmas kályhánk volt, ami két fal között volt, tehát a hálószobát is fűtötte, és ez a három férfi, apu, Béla és Laci bácsi ott álltak a kályha körül, és remegtek a röhögéstől, a könnyük jött ki a röhögéstől. Nagyon szerettem ezeket a péntek estéket.

Apám nemcsak hogy sokat nevetett, ontotta a vicceket magából, mi meg aztán terjesztettük, és röhögtünk, amikor visszajött, hogy hogy kerül vissza. Az egyik híres vicc az volt, hogy: „Megy a vonaton egy német tiszt, egy olasz tiszt, egy anya a tizenhat éves lányával és egy öreg zsidó. Bekerülnek egy alagútba, egy cuppanás hallatszik és egy csattanás. Hát ki hogy gondolkodott? Azt mondja az anya:

– De jól neveltem a lányomat, megcsókolta a fiú, de ő pofonvágta.

Azt mondja az olasz tiszt, hogy:

– Stramm fiú a német kollegám, hogy megcsókolta a kislányt, kár hogy kapott egy pofont.

A kislány:

– Milyen klassz asszony az anyám, hogy még megcsókolják! Mért vágta pofon a fiút?

És az öreg zsidó?

– Milyen hóhem vagyok én, hogy előbb cuppantottam, és úgy vágtam szájon a németet?”

Másik híres vicc. „Elmegy egy fiú a rabbihoz, hogy bóher szeretne lenni.

– Hát nem való vagy te bóhernek, fiam.

– Hát honnan gondolod?

– Látom, hogy nem vagy való.

– Hát kérdezzél tőlem valamit, meglátod, hogy...

– Jó. Két zsidó fölmege a kéménybe, az egyik kormos lesz, a másik nem. Melyik mosakszik meg?

Azt mondja:

– Hát a kormos.

– Dehogy. A kormos látja a fehérről, hogy fehér, azt hiszi, ő is az, a fehér látja a kormoson, hogy kormos, azt hiszi, hogy ő az, ő mosakszik meg. Nem vagy te elég hóhem.

– Jaj, rabbi, de hát igazán, hát adjál föl még egy kérdést!

– Na jó. Két zsidó fölmege a kéménybe, az egyik kormos lesz, a másik nem. Bemennek a lakásba, melyik mosakszik meg?

– Hát mondtad, a fehér.

– A lakásban tükör van. A kormos látja, hogy kormos, a fehér látja, hogy fehér. – Azt mondja:

– Nem vagy te bóhernek való.

– Rabbi, még egy mentőkérdést, hát igazán!

– Na jó! Hát két zsidó fölmege a kéménybe...

– Rabbi, ne ezt! Hát látod, ezzel nem boldogulok.

Édes fiam, mondtam, hogy nem vagy elég hóhem, már rég meg kellett volna kérdezned, hogy mit keres az a két zsidó örökké a kéményben?”

Apám nagyon okos ember volt. 1950-ben, a halála után nagyon sok kinnlevősége volt, mert hitelbe adott a fodrászoknak festéket, tudatosan készülve arra, majd ha ő már nem csinálhatja, akkor azért ne szoruljon a gyerekeire. Azt meg kell mondjam, hogy az országban bárhol, ahol tartoztak neki, egyetlen fodrász kivételével, mindenki fizetett. Részletekben, úgy, ahogy meg voltak apával állapodva. Budán volt egy öreg fodrásznő, akihez mentem a tartozásért, és ő mondta az első találkozásunkkor, hogy a maga apja nem okos volt, hanem bölcs. És így igaz.

A Szent István téri elemi – hál’ istennek csak egy félév volt – szívből gyűlöltem. Hogy miért, azt ma már megmondani nem tudom. Nyilván nem bántak túl jól velem. De aztán a nagynénéim lakásából átköltöztünk az Ügynök utca 10, később Kresz Géza utca 18-ba, és ott a szomszéd ház volt az elemi iskola. Úgyhogy odakerültem már az első osztály második felében, amit nagyon szerettem. Nagyon édes tanítónőnk volt. Feltehetőleg ma már nem szeretném olyan nagyon, mert – hogy is mondjam – polgári származású volt, és gyűlölte a szegényeket. A Visegrádi utca és Sziget utca sarkán annak idején volt egy nagy bérház, sárgára festve, besüllyedve egy jó félemeletet, és ott csak szegények laktak. Na, hát onnét volt egy csomó osztálytársnőm, azokkal nagyon rosszul bánt. Minket nevelt is és szeretett, és jó szót is kaptunk, de azokkal szörnyen bánt, és érdekes módon, annyira megmaradt bennem, hogy mindig kiálltam azok mellett. Borzasztóan bosszantott gyerekfejjel, hogy nem szereti ezeket.

Aztán kerültem a Szemere utcai polgáriba [lásd: polgári iskola]. A polgáriban volt egy matektanárnőm, Aranka néni, aki egy antiszemita szörnyeteg volt. Tudták róla, annyira nyíltan

antiszemita volt. Úgy viselkedett velünk, zsidó lányokkal, hogy az tényleg mindenben aluli. Például a legjobb tanulónk nem kaphatott jelest, mert zsidó volt. „Ostobák vagytok, koszosak vagytok.” Egy undorító nő volt, gyűlöltem. Ő volt az egyetlen, akit gyűlöltem. Az osztályfőnöknőm, dr. Gonda Mária kikeresztelkedett nő volt, ő nagyon sokszor átsegített mindannyiunkat ezen. Igyekezett megkönnyíteni a sorsunkat.

A kerakon aztán nyoma sem volt ennek. Ez a kereskedelmi akadémia volt. Itt kereskedelmi számtant, könyvelést stb. tanítottak lányoknak. Azt a két évet nagyon szerettem. Az egy gyönyörűség volt, szerettem a tanárnőimet, a matematikatanáromba, azt hiszem, egy kicsit szerelmes lehettem gyerekfejjel. Remek ember volt. Ott nagyon kellemes volt. Ditrói Edit volt az osztályfőnöknőm. Én most utólag úgy gondolom, hogy ő is egy kitért lehetett, mert nagyon igyekezett afelé nevelni, és ő adta a kezembe az „Ami két Miatyánk között van” című könyvet [Pontosan: „Ami a két Miatyánk között van”, Csermely Gyula kétkötetes könyve, amely szerzői kiadásban jelent meg Brassóban 1925-ben. – A szerk.]. Arról szólt, hogy egy zsidó fiú hogyan lett keresztény pap. Nagyon érdekes volt.

Egyébként a könyv hallatlanul jelentős volt egész kiskölők koromtól kezdve. Például volt olyan, hogy grenadin függőnyt varrt a Magda meg a Joli, és én előttük ültem a sámlin, és olvastam föl az Emőd Tamás-verseket meg az Ady Endre-verseket [Emőd Tamás (1888–1938), a Nagyváradi Napló munkatársa volt, a Nyugat is közölte verseit. – A szerk.]. Rengeteg könyvünk volt, az mindig nagyon fontos volt. Joli egy könyvüzletben dolgozott, és hordta haza. És természetes volt az, hogy egy ünnepen, amikor ajándék van, akkor könyv az ajándék. El sem tudtam volna képzelni egy születésnapot könyv nélkül. És sok-sok könyv is volt köröttünk, mindenki nagyon olvasott. Apám nagyon igényelte azt, hogy olvassunk, és adta a kezünkbe egymás után a jobbnál jobb könyveket.

Az iskolában, érdekes módon – és ez ma sem változott, Katinál [a lánya] is láttam, és az unokáimnál is, érdekes véletlen –, mindig zsidó barátaim voltak. Nem tudtuk egymásról, csak akkor, amikor már nagyon jó barátok voltunk. De mindig, mindig. Az elemitől kezdve. Volt egy édes kis barátnőm, a Rosenberg Adél, akinek az apja ügyvéd volt. Gyerekfejjel gyűjtöttem a különleges neveket. Ő hozta nekem Mákszem Zakariást, aki egy csodálatos bácsi volt. Általában nagyon szerettem az intelligencijátékokat, mint amilyen volt a memórijáték: mond az egyik egy szót, a másik egy szót, egy harmadik és így tovább, és azt mindig végig kellett sorolni. Nagyon jókat játszottunk. De azért én komisz kölyök voltam, mert kijártam az utcára focizni. És nagyon szégyelltem, hogy – mint a rossz fiúknak – megpatkolták a cipőm orrát, nehogy két perc alatt szétrúgjam. Szegény apám szigorúskodott, szigorúskodott szóban, de tulajdonképpen nagyon jót mulatott azon, hogy nekem fiúnak kellett volna lennem. Akkor már nem lennék, mert akkor engem is elvittek volna, mint a bátyámat.

Különórára tornára jártam, mert nagyon ványadt kis kölyök voltam, és Talmud-Tórára. Amit nagyon-nagyon szerettem, az előbb már említettem, milyen álmaim voltak azzal kapcsolatban. Sok minden megmaradt, de a héber írásból egyedül csak az s betű, ami egy hajó [ש], a többire nem emlékszem. Jártam németre is, nem nagy szorgalommal.

Igazán az eszem a tanuláshoz felnőtt fejjel jött meg. Felnőttként tettem le az érettségit, azt hiszem, 1961-ben vagy 1962-ben, és felnőttként végeztem a kereskedelmi főiskolán, de már bőven negyven fölött voltam. A beosztásomhoz kellett.

Jó volt ebben a családban élni. Szép volt a gyerekkor minden bánatával együtt. Egyszer egy nagyon szép, Aranka néném által varrt, középkék, fehér pöttyös, tisztaselyem ruhában voltam. Magda végignézett rajtam, és azt mondta, hogy hát úgy nézel ki, mintha egy grófkisasszony lennél, nem egy kódisnak a lánya. Tényleg elég nehéz lehetett szegény Magdámnak, mert mindenki neki adta oda a keresetét, és ő osztotta be. Nem volt könnyű élet, és mégis nagyon szép volt. Nagyon összetartottunk.

1938-ban, az első zsidótörvénynél [lásd: zsidótörvények Magyarországon] apámnak az volt a kívánsága – nagyon jó kívánság volt –, hogy mindannyian végezzünk el valami ipari tanfolyamot, amin szakmát szerzünk, mert akárhova vet a sors, egy szakmával meg lehet élni. Én akkor nőikalapos-inas lettem. Érdekes módon, az ipariskolában nem emlékszem az osztályfőnököm nevére. Azt tudom, hogy egy nagyon vallásos katolikus nő volt, és imádott. Én is őt. El volt ragadtatva, hogy egy jó családból való lány ilyen szakmát tanul, és hogy milyen nagyon okos, és milyen jó, és nagyon sokat segített a segédvizsgánál is. Nagyon-nagyon kellemes volt. A műhely, az valami szörnyű volt. A Teréz körút és Aradi utca sarkán, ahol a Kőműves vendéglő van [volt], ott volt fönt az első emeleten, hátul az udvarban egy kis lakás. Két testvére, a Bartók testvéreké, akik közül az egyik nagyon bájos, nagyon szelíd volt, a másik az kevésbé. De nagy szívvvel tanítottak. Meg is tanultam a szakmát, le is tettem a segédvizsgát. Odafűz egy emlék. Kisinasként hordtuk föl nekik az ebédet ételhordóban. Volt egy zöld kosztümöm, amihez volt egy ugyanolyan sötétzöld selyemblúz. A selyemblúzt kihíztam, és emelgettem a vállamat, mert zavart. Jöttem el az Andrássy út 60. előtt [Az épületet 1882-ben emelték. 1885-ben a Perlmutter család vásárolta meg, amelynek utolsó sarja 1931-ben úgy végrendelkezett, hogy özvegyének és nevelt leányának majdani elhunytá után minden vagyonát a Pesti Izraelita Hitközség örökölje. A bérházként funkcionáló épület egyik bérlője már 1937-ben a nyilas párt volt, legalábbis a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalakulásakor Szálasi Ferenc az épület első emeletét adta meg a párt hivatalos címeiként. A "Hűség Háza" néven hírhedetté vált ház telekkönyvileg soha nem került a nyilasok birtokába, a telekkönyv szerint a háborús években is Reiszner Gizella nevén szerepelt. – A szerk.], s ahogy én úgy fölemeltem a karomat, a nyilas őr, a kapuőr kivágta a karját. Én azt hittem, hogy meghalok a röhögéstől. Megérkeztem a Teréz körútra, mondom, hogy inkább ütöttem volna agyon, mint hogy köszöntsem. De nagyon jól mulattam rajta. Abból a korból ez az egyetlen emlékem.

Akkor szezonban dolgoztunk, az egy szörnyűség volt, és hát ez a nyugdíjban is meglátszik, mert szezon után – ahogy nevezték akkor – kizeccoltak. És három hónapig nem dolgoztam, akkor megint visszahívtak, ha jött a szezon. Úgyhogy elég sok idő kiesett a munkából. De ebből kellett megélni. Elég ügyes kezű voltam, így otthon dolgoztam egy csomó ismerősnek, és egész tisztességes keresethez jutottam. 1944-ben megszűnt ez a lehetőség.

A testvéreim. Magduskám – a család testvérek által elfogadott feje – 1909-ben született. Nem sokkal jött utána később Joli 1910-ben, 1912-ben Béla, 1915-ben Klári, és aztán kullogtam utánuk 1922-ben.

Amíg kicsik voltak, anyám mindig egyforma ruhában járatta őket. A két legidősebb, a Magda és a Joli, azok felnőttkorukig egyforma ruhát hordtak, avval a differenciával, hogyha az egyik rózsaszínt vett, akkor a másik világoszöldet. De a fazon meg az anyag az egyforma volt. Természetben nem hasonlítottak. Nagyon nem. Képre, arcra a Joli nővéremmel hasonlítottunk egymásra, természetre a Magdával. A legjobban Kláriver voltam. Hát természetes, mert ő volt korban a legközelebb.

Magda egy tüneményes, remek, szorgalmas ember volt. Apámnak társa volt, segítője anyám betegsége alatt. Tizenhárom éves korától állt helyt. Nagyon jó testvérünk volt, és nagyon-nagyon szerettük. Fiatal lányként nem mindig értettem egyet vele, mert szigorú volt, magasra tette a lécet, amit nem volt mindig könnyű átugrani. Nagyon édes ember volt. Nem érettségizett. A hatodik gimnázium után – akkor halhatott meg anyám, vagy anya halála előtt – állásba került. A Hoffherr-Schranz Gépgyárba először csak mint gépírókislányt vették föl, de olyan remekül dolgozott, hogy rövid idő alatt az Erdős vezérigazgató mellé került. A vezérigazgatónak lett a titkárnője, ami egy fiatal lánynak komoly karriert jelentett. Magda végtelenül jó ember volt, végtelenül szép életet érdemelt volna. Nem sikerült nagyon jól a magánélete. Jött egy nagy szerelme, nős ember volt, idegbeteg feleséggel, és annak idején bolondoktól nem választottak el. De fiatal lánykora óta a Joli nővérem férjének a cserkész társa és jó barátja, [Zwirn] Feri udvarolt neki. Miután már sikerült férjhez adni minden testvérét, ami neki lelkileg nagyon fontos volt, 1947-ben férjhez ment hozzá, és annak haláláig éltek együtt. Az sem volt könnyű dolog, Feri nem volt egy könnyű ember. De nagyon szerette Magdát. Annyira, hogy amikor a 1930-as évek valamelyikében megismerkedtek, [Sajó] Rezső sógorom mutatta be, akkor egész rövid idő után azt mondta, hogy na látjátok, fiúk, én azt a nagy orrú kislányt fogom feleségül venni. Tényleg azt vette. Kicsivel később. Feri apja gyümölcs-nagykereskedő volt, az üzletet a fia vette át, és csinálta az államosításig. Magda a háború után külkeres lett. Ott is előadó, főelőadó, osztályvezető. Szóval a munkahelyén mindig sikeresen ment előre. Nagyon precíz, nagyon pontos, tényleg egy kiváló munkaerő volt. Igen jókat tudtunk együtt nevetni. Amikor az én férjem meghalt, akkor is nagyon mellettem álltak, amikor az ő férje meghalt, akkor aztán végleg nagyon közel kerültünk egymáshoz. Főleg azért, mert Joli közben kivándorolt Amerikába. Ők voltak nagyon közel egymáshoz, 16 hónap korkülönbség volt kettejük között. Jolikámat, szegényt, sokat ugrattuk azzal, hogy három embert szeretett az életében, a Magdát, az első férjét és a fiát. Ami persze nem igaz így, de hát, mondjuk, azokat tényleg a legjobban. Magda nagyon szép kort ért meg, mert három hónappal a 90. születésnapja előtt ment el. Már akkor többet volt énnálam, mint otthon. Október végén kapta az agytrombózt, az egyik oldala megbénult, nem nyitotta ki a szemét, csak nagyon néha, és azt hiszem, hogy ez az utolsó három hét is olyan volt, hogy mélyen valahol ő tudta, hogy mi baja, és el akart már menni. A bénaságot nem neki találták ki. Nagyon fájt a szívem. Nem volt könnyű vele élni, mert nagyon nagy igényű volt. Nem arra, hogy neki, magának valamit, hanem arra, hogy körülötte minden szép és jó legyen. Mindig azt mondta, hogy rossz a rosszal, de sokkal rosszabb lesz a rossz nélkül. És így van. Ma már számtalanszor jut eszembe, hogy nincs, akitől kérdezzek valamit, hogy is volt, mint is volt. Magda volt az orákulum.

Jolikával meg kölyökkorban voltunk nagyon jóban, mindig nagyon sokat segített. Anyámat úgy hívtam, hogy mama, őt úgy hívtam, hogy meme. Szerettem nagyon az első férjét [Sajó Rezső]. Igaz, a másodikat is [Hátori Ferenc], mert igen jól választott minden alkalommal. Csinos, nagyon okos és kellemes emberek voltak a férjei. Az első férjétől született Andris, aki ma Princetonban orientalista professzor. Két gyereke volt. A lánya most doktorál. A fia sajnos végzett magával, nem volt egy életrevaló fiú. 20–21 éves volt. Rossz társaságba került. Szóval zavaros életű volt. Van egy unokájuk a volt élettársától, akivel tartják a kapcsolatot, és nagyon szeretik. Az élettárs nem volt zsidó, de érdekes módon, a másik férfi, akivel együtt él, és akitől van még másik két gyereke, az is zsidó, és nagyon összetartanak, és nagyon szeretik a nagyfiút is. Joli nehezebb természet volt. Nem volt benne annyi vidámság. Pessimistább volt. Ő már az első férjével szeretett volna innét elmenni, amire nem került sor. Mindig többre és jobbra vágyott, és mindig az volt az érzése, hogy

nem kapja meg az élettől azt, ami járna neki. Nagyon szép nő volt. Nagyon. Ő is okos volt és kellemes. Kevésbé okos, mint Magda, de így is nagyon állt a lábán, és mindig megtalálta a lehetőségét annak, hogy segítse a családját. Az első férj mellett is, a második mellett is. Andrist végtelenül szerette. Végtelenül! Minden a fia volt. Joli is, a férje is könyvkereskedő volt. Volt a Múzeum körúton egy hatalmas nagy üzlet, a férje nagybátyjáé, Faragó Könyvesbolt. Ott dolgozott, és hát úgy nézett ki, hogy ő öröklí, mert a Faragó bácsinak a fia orvos volt, a lánya férjhez ment, nem érdekelte őket a könyvüzlet, és az így nyilvánvaló volt, hogy a Rezsőke fogja folytatni. Nem került rá sor. Bélával együtt ment ki Nagykátáról [Hírheft kiegészítő parancsnokság volt, Muray (Metz) Lipót alezredes vezényletével. 10-12 munkaszolgálatos századot küldtek innen Ukrajnába. A századok parancsnokait azzal indították útnak, hogy „ne merészeljenek egyetlenegy embert se visszahozni, mert a rájuk bízottak kivétel nélkül az állam ellenségei” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.]. Együtt mentek?! Vitték őket. És a korszakra ment egy teherautó két keretlegénnyel és tizenkét muszossal. Feri, a második férj, vegyi nagykereskedő volt. Nagyon kedves, okos, művelt ember volt. Ott volt üzlete a Szabadság tér egyik mellékutcájában, a Hold utcában. Ott is lakott. Nő volt. Az első feleségét és a lányát a Dunába ölték. Ő legszívesebben festett, amatőr festő volt, és volt egy képe, ami felejthetetlen számomra: „A víz hullámai” az a kép –, felejthetetlen, nem tudom, hogy melyik gyerekhez került, és megvan-e –, annak tulajdonképpen a Holocaust Múzeumban lenne a helye. Nagyon jó festő volt. Győrben született jó módú családból, és őneki, mondom, a festés volt a legjobb szórakozása. Az első házasságából született nagyfia, Hámori András, akárcsak a kis Hámori András [adoptálta felesége Sajó Rezsőtől született fiát], kivándorolt 1956-ban, kint végzett, mérnök lett. Ezzel kapcsolatban volt egy édes történet, amikor jegyre adták az élelmiszert. Odament hozzájuk a házmegbízott, és írja: „Hámori Ferenc, Hámori Ferencné, Hámori András... Jaj, valami tévedés, itt van még egy Hámori András!” Azt mondja a sógorom: „Nem, csak mi annyira szeretjük ezt a nevet, hogyha egy harmadik született volna, az is Hámori András lenne.” A fia nagyon hiányzott neki, és szívesen kiment volna. Meg is szerezte a nagy András az emigrant's-ét [passport], és 1957. szeptember végén kimentek Amerikába, kivándorló útlevelemmel és a fele vagyonuk leadásával. Mert rengeteg könyve volt a sógoromnak és a nővéremnek. Annak az értékesebb felét le kellett adni a Széchényi Könyvtárnak, emlékeim szerint. Azt tudom, ahhoz, hogy valamennyi ékszer elvihessenek, bizonyos mennyiségű ékszer meg ezüstöt le kellett adni. Ezüstöt kellett leadni arany fejében. Kint már nem sikerült igazán jól a sógorom élete, a nővérem viszont nagyon élvezte. És főleg annak örült, hogy a fia ott van, és nem lesz katona. Joli egy ismerős asszonnyal kis presszót nyitott Bostonban, amit addig, amíg a másik asszony meg nem akarta szerezni magának, együtt csináltak. Utána aztán otthon maradt, de akkor már idős is volt. Feri festőiskolában tanított és festett. Vettek maguknak Floridában egy lakást, és ott voltak lent, mert a telek Bostonban hidegek. És májusban – nem tudom a pontos évet –, májusban följöttek Floridából Bostonba, előttük volt egy hatalmas park, és mondta a sógorom, hogy lemegy festeni. És hát csak nem jött, csak nem jött, és akkor a nővérem lement, s ott a rendőr mondta, hogy igen, elvittek egy öregurat kórházba. Mire a kórházba ért, szépen elment. Azt csinálta, amit legjobban szeretett. Jolikám akkor egyedül maradt. Addigra már az Andris megnősült, az András megnősült. Tehát mind a két fiú kiszállt a házból. Jolim nem volt egy optimista természet, nem imádta a menyét, de hát azért úgy elvergődött. Végül az utolsó évek egyikében átment Princetonba, ahol a fia, a menyé és az unokák éltek, és szegénykém ott halt meg. Egy évvel előbb még volt itthon, de már akkor látszott rajta, hogy nem egészen komplett, van valami szellemi esés. A következő évben, amikor Magdus kiment meglátogatni, kórházba került, és

meghalt. Addig is sokszor elesett, ugyanúgy, ahogy én. Nagyon sokszor nagyon csúnyán összeverte magát, és olyan kisgyerek lett. Rettenetesen. Tulajdonképpen, ha jól értettem – mi a marháknak az a betegsége? –, kergekór fertőzhetette meg. Az isten tudja, mikor, mert végeredményben, ahogy utánaérdeklődtem, az emberben bujkálhat 15–20 évig. Úgyhogy az vitte el szegényt, körülbelül 10–12 éve. Andrisék ápolták, ápolónő volt mellette. Soha nem lehetett egyedül hagyni. Az egy olyan 4–5 hónap, rossz hónap volt. Hát itt maradt utána Andris, a világ legédesebb fickója. Ez Jolika története.

Béluska 1912-ben született. Ő volt az egyetlen fiunk. Gimnáziumba járt, de ő se érettségizett, neki is dolgoznia kellett. Hát el kellett egy ekkora családot tartani. Édes, drága. Amíg nem vonult be, addig a fizetésének egy részét hazaadta az én neveltetésemre. Nagyon szép fiú volt, nagyon jóképű, sportolt, rögbizett, és nagyon nagy csibész. Egy történet. Anyagbeszerző cégvezető volt a Visegrádi utcában egy Szántó és Fischer nevű műszaki cégnél. Nagyon szerették a nők. Fölhívott egyszer egy céget, és kérte a Reich Évát. Mondja a telefonos neki, hogy „Melyiket?” Azt mondja: „Hogyha kettő van, akkor mindenesetre a csinosabbat!” Járt is vele néhány hónapig, de nem ez az érdekes. Érdekes volt a felesége, Hajdú Klára, ő volt a családban a kis Klári. A mi Klárink volt a nagy Klári. Édes, helyes, és Béla halála után egy teljesen elveszett ember. Disszidált Magyarországról, rossz kapcsolatai voltak, és kinn halt meg Venezuelában nagyon nehéz évek után. Lehordott vagy antik ruhákat árult rosszlányoknak meg kisszínésznőknek. Ott halt meg egyedül. Amikor Béla bevonult munkaszolgálatosnak, akkor hímeztem a takarójába monogramot. Felejthetetlen. Mintha villám csapott volna belém, hogy ez az utolsó, amit tehetsz a testvéredért. És tényleg nem jött vissza. Pedig egy kisportolt, ragyogó alkatú fiú volt, és nagyon azt hittem, hogy ő mindent meg tud oldani, amit meg kell oldani. A sógorom miatt, Joli első férje miatt két nappal hamarabb vonult be Nagykátára, mert az egy kis könyvmoly volt, ő pedig egy atléta, és azt úgy védeni kellett. 1942 novemberében mehettek be, és 1943-ban ott kint haltak meg. Együtt voltak végig, mindenüvé, ahova az egyiknek menni kellett, rögtön ment a másik is. És hát mind a kettőjüket kivitték aknaszedésre, és ott maradt a keretlegényekkel együtt tizenkét fiú. [Sztálingrádnál.] A csontjuk se maradt meg ... egy csontocskájuk se maradt... nincs egy sír, hogy az ember ... Hát ez az ő sorsuk.

Apámat egyszer láttuk sírni. Amikor megtudta, hogy Béla meghalt. És azt mondta, hogy: „Tudod, fiam, nem természetes dolog, hogy az apák temessék el a gyerekeket.” Hát az nagyon fájdalmas volt.

Klárika sorsa sem volt könnyű. A Zsidó Gimnáziumban érettségizett, majd gépíró volt. Hét évvel volt idősebb nálam, kislánként ő vitt el sétálni. Hogy szerette-e azt, nem tudom, mert kimentünk a korszóra a barátnőjével, egy vörös lánnyal, akit én nagyon nem szerettem, és mint később kiderült, nagyon igazam volt. Mert egy áldott rossz teremtmény volt. A háború alatt derült ki, hogy ez egy rosszindulatú ember. De hát ők már ugye a fiúkat nézegették 14–16 éves korban, én meg csak úgy lógtam rajtuk, és nem biztos, hogy olyan nagyon örültek neki. De egyébként mi, testvérek nagyon-nagyon szorosan összetartoztunk. Klárika férjhez ment Vető Sándorhoz, akit néhány hónap után behívtak munkaszolgálatra, 1942-ben lehetett. Hazajött egyszer-egyszer, a végén már nem is tudtunk róla. Utólag tudtuk meg egy fiúnak a naplójából, ahol írta, hogy azt mondtuk mindig, hogy gyáva Vető, most meg azt mondjuk, hogy hős Vető, mert szétlőtték a két vödröt, amiben hozta a vizet, és őt is lelőtték. És ezzel együtt a többi fiút is, akinek a vizet hozta német katonaruhában. Mindegyiket. Szilvásvárad környékén pusztult el. Később exhumálták. Édesapámmal ment föl Klári.

Aztán Klárka összekerült megint a Velencei Sanyival, aki nekem az imádott gyerekkori barátom volt. Már akkor el akarta volna venni a Klárit, akinek nem volt elég előkelő. Hát könyvkötőinas volt. Na, hát édes-édes Sanyikám megnősült. Ha látott már valaki más nőt! Olyan unalmas volt, hogy nekem ásítanom kellett tőle. Szörnyű! Na, elvált. A háború után megkérte Klári kezét. Klári fölhívta Magdánkat: „A Sanyi megkérte a kezemet. Hozzámenjek?” Azt mondta a Magda neki, hogy „Számold ki a gombjaidon!”. Hát igent mondott, és akkor egy évben mentünk férjhez mindahányan. Mindegyik polgári esküvő volt: Klárinak második házassága volt, Jolinak második házassága volt, nekem az első és egyetlen, és Magduskánknak is tulajdonképpen az első házassága. Hál’ istennek, ezek mind sikerült házasságok voltak, kivéve Klárikámnak, akinek elvitték a Sanyiját. A következő volt. Volt a Kéthly Anna pere [A szociáldemokrata Kéthly Annát, aki 1948-ban ellenezte a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülését, 1950 júniusában összeesküvés és kémkedés koholt vádjával letartóztatták, 1954 januárjában életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. – A szerk.] és a Peyer-per [Peyer Károlyt, akit már 1947 elején kiszorítottak a Szociáldemokrata Párt vezetéséből, és aki novemberben a letartóztatás elől elmenekült az országból, 1948-ban távollétében összeesküvés és kémkedés hamis vádjával nyolc év fegyházra ítélték. – A szerk.]. Szegény apám még élt akkor. Ültünk a tévé előtt – volt nálunk próbakészülék, mert a férjem, Tomi a Ravillnál ezzel foglalkozott, és a gyár pár készüléket így kiosztott –, halljuk a Kéthly-peret. [Valószínűleg összecsisztak az emlékek: bizonyára rádióan hallgatták, és filmhíradóban láttak képeket. Arra biztosan emlékszik, hogy voltak kísérleti készülékek (náluk is volt egy ilyen készülék) ipari bennfenteseknél, de az nem valószínű, hogy a „próbaadás” pont politikai per lett volna. – A szerk.] Kéthly Annát nagyon nagyra tartotta Sanyi. Nagyon odavolt. Mondom: „Sanyi, hogy lehet ez, hát a Rajk, Kéthly, Peyer?” „Látod, hogy itt vannak a becsületes szocdemek”, mondja Sanyi. Aznap éjjel vitték el.

Volt egy ismerősöm az ÁVH-nál. Amikor apu meghalt, akkor bementem hozzá, és mondtam, hogy „Rendőri kísérettel, bilincsben, nem érdekel, hogyan, de hozzátok ki Sanyit a temetésre, annyira szerette apám.” Azt mondja: „A régi barátságunkra való tekintettel elfelejtem, hogy itt voltál.” Úgyhogy nem volt ott a temetésen, nem tudtunk semmit Sanyiról, hogy hol van. Akkor vitték Recskre. Hát szegény, az ahány rendszerváltozás volt, annyiszor volt börtönben. Horthyék letartóztatták, arra én nem emlékszem pontosan, az egy rövid volt. 1944–1945-ben Borban volt, majd szocdem városatya volt. Recskén volt egy kivizsgáló bizottság [a szabaduláskor], és kérdezték, hogy miért van itt? Azt mondja Sanyi, hogy „Én nem tudom, azt önöknek nyilván könnyebb megtudni mástól. Ha ez a mozgalmat előrevitte, rendbe van. Ha nem, isten íze meg azt, akinek ez eszébe jutott.” Na erre kapott egy refet [REF – A rendőri felügyelet köznyelvi rövidítése. A ref alá helyezettnek korlátozták a mozgását: nem utazhattak el a lakóhelyükről, nem látogathattak nyilvános helyeket stb., és rendszeres időközönként jelentkezniük kellett a lakóhelyük szerint illetékes rendőrkapitányságon. – A szerk.]. Pár hónapig járt ki a XIII. kerületi kapitányságra, és akkor azt mondta a tisztviselőnek vagy kapitánynak, vagy mit tudom én, kinek, hogy „Ide figyeljen! Nem vagyok én kurva, hogy itt minden vasárnap megjelenjek maguknál. Intézze már el ezt!” Elintézte. Utána rehabilitálták, akkor lett a Könyvkötő KTSZ elnöke, aztán már vitték volna fölfelé, csak elment szegénykém. A saját könnyelműsége, az orvos könyörgött neki, hogy maradjon nyugton. Ő csak ugrált, és egy tüdőembólia vitte el 1974-ben. Nagyon fájt a szívem érte.

És fáj a szívem Klárikáért, aki ez alatt – 1950 nyarától 1953 szeptemberéig – abból élt a kislányával [Ági, született 1949-ben], hogy a Szabványügyi Hivatalban dolgozott tisztviselőként. Az első alkalommal racizták [A racionalizálás közkeletű szóhasználat. 1953-ban nagy létszámcsökkentést hajtottak végre a közszférában, amit a munka ésszerűsítésével (racionalizálás) indokoltak. – A szerk.]. Akkor elhelyezkedett egy kis szövetkezetnél titkárnőnek. Nem volt gyors, de nagyon precíz, nagyon pontos munkát végzett. Lassú volt, úgyhogy nem volt olyan könnyű elhelyezkednie.

Apám halála után úgy beszéltük meg – mi testvérek –, hogy én szedem be a kinnlevőségeit. Hogy időm legyen rá, ott kellett hagyni az állásomat, és annyit vettem le, amennyi a normál fizetésem volt, a többi Klári kapta. Ez segítette át ezen a nagyon rossz időszakon. És akkor hol Jolinál voltak hétvégén, hol nálam. Sosem hagytuk egyedül. Ágikámnak, érdekes módon, nagyon nehéz volt a kapcsolata az apjával – hát elvették az apjától a lánya kisgyerekkorát. Sanyi aztán a Laciba [unoka] tömte bele minden szeretetét, és sokat vitatkoztak Ágival, és nagyon meglepve tapasztaltam, hogy ennek ellenére Ági mennyire imádja az apja emlékét. Klárinak nagyon nehéz sors jutott. Beteg lett a szíve, hát érthető, érthető. Miután a betegségeknek jó része pszichikus eredetű, ezek az évek nem múltak el nyomtalanul. 1987-ben ment el.

A zsidótörvény első percétől az volt a véleményünk – gondolom, apánk irányításával –, hogy túl kell élni. Nem adhatjuk meg azt az örömet a velünk szemben állóknak és az antiszemita társaságnak, hogy elpusztulunk. Ez azt jelentette, hogy az otthonunkban egy percig nem akartunk másképp élni, mint azelőtt. Az a ház, ahol mi laktunk, csillagos ház lett. Volt egy tüneményes házmesterünk, Magyar bácsi, isten áldja meg a haló porait is, igaz, nagyon szeretett, pici korom óta ismert és dédelgetett, de az olyan rendes volt velünk, amilyen rendes csak lehetett. „Csukják be az ajtót, nyilasok jönnek! Ne nyissanak ajtót! Nincsenek itthon.” De számtalan mindenben.

Akkor következett egy év, munka nélkül, mert már a kalaposok bezártak. Otthon dolgozgattam, nehéz esztendő volt. Féltettük a távollévőket, a Bélánkat, Rezsőt, akiről tudtuk, hogy munkaszolgálatosok, és semmi mást nem tudtunk. Akkor már szegények egy éve nem éltek, mint később kiderült. Volt egy szörnyű élményem. A vőlegényem kórházban volt éppen Budán valahol, valami gyomorproblémával, és [1944.] március 19-én jöttem végig a budai Erzsébet királyné fasoron, ahol van egy nagy kaszárnya. Ahogy ültem a villamoson, csodálkozva néztem, hogy egy tank áll a kaszárnya felé fordulva csővel. Ez mi? Aztán elértünk a Margit hídhöz, és lent a Duna rakpartján vonult a szürke, csúnya katonatömeg, nyolcas sorokban, hát az nem volt akkor már kétséges, hogy mi történt. Hazamentem azzal, hogy: „Apu! A németek elfoglalták az országot.” „Ugyan, ne hülyéskedj!” „Ezt láttam.” Hát akkor már a rádió is mondta [lásd: Magyarország német megszállása].

Akkor jött az, hogy a Hoffherr-Schranznál, ahol a testvéreim, Magda és Klári is dolgoztak, az Erdős vezérigazgatót rögtön elvitték a németek, a Magdusnak volt egy udvarlója, aki szintén egy részint jó módú, részint elég magas állású ember volt a gyárban, azt is elvitték. Hát úgy megmozdult körülöttünk minden, és minden rossz irányba.

Magdát és engem elvittek a Kisok-pályára. [Ez már a nyilas hatalomátvétel után volt. – A szerk.] Ott gyűjtöttek össze minket, és hát egy csomó csoportot láttunk, ahogy indítják Pestre. Elkezdett esni az eső, azt mondták, hogy menjenek haza, és holnap reggel, nem tudom, hányra, 7-re, legyenek itt. Hát persze nem voltunk ott. Akkor már láttuk, hogy ez mire megy ki.

Nem tudom pontosan, hogy melyik hónapban, azt hiszem, áprilisban–májusban kikerültünk hárman, Magdus, Klári és én a Sorg-féle kislakás-építkezésre. Budapest és Újpest határában volt ez az építkezés. Hadiüzemnek számított, és az mentességet jelentett [A testvérek feltehetően munkaszolgálatosként dolgoztak itt, mivel máshol nem kaptak munkát. Az építkezés valószínűleg az ún. ONCSA-telep volt. Az 1940–1945 között működő Országos Nép- és Családvédelmi Alap indította szociálpolitikai kísérlet politikai okok miatt is kiemelt figyelemben részesült, viszont a hadigazdaság előretörése megnehezítette az ONCSA működési feltételeit és fő tevékenységét, a szociális célú állami lakásépítést. A mozgósítás előidézte munkaerőhiány miatt már 1943-ban ipari üzemek és birtokok egész sora fordult a honvédséghez, és igényelt munkaszolgálatosokat. Sorg Antal 1895-ben, huszonhét éves korában tett kőműves mestervizsgát. Családi házak építésével kezdte, közben tapasztalatszerző utakat tett Európában, tanulmányozta Angliában az ipari építkezést. Már keresett vállalkozó volt, amikor 1913-ban, sikeres vizsga után, építőmesterré lett. Még abban az évben megbízást kapott a Maglódi úti sörgyár felépítésére, amelyet 1914. március 15-én fel is avatták. A Sorg-cég sikerének titka, hogy nagyfokú önellátásra rendezkedett be: volt téglá-, műhabarcs-, asztalos- és lakatosárugyára, sőt fatelepe is. A sörgyári megbízás után a fejlődés megállíthatatlan volt. Sorgék építették fel szinte egész Kőbányát, miközben az ő nevükhöz fűződik a gödöllői HÉV-vonal, több belvárosi bérpalota, számos középület kivitelezése is. Idősebb Sorg Antal az 1940-es években már kormányfőtanácsosi címmel rendelkezett. – A szerk.]. Persze másnap nem mentünk a KISOK-pályára, hanem végleg kimentünk az építkezésre, ahova 1944 nyarán apánkat is kihívtuk, úgyhogy ott is együtt volt a család. Ott pillanat alatt fölállítottak egy barakksort, ahova a zsidó munkáslányokat költöztették. Nagyon-nagyon rendes vezetője volt az üzemnek. Én úgy emlékszem, hogy egy Sári nevű mérnök, de lehet, hogy nem ő volt a vezető. Mindenesetre nagyon kiállt a társaság mellett, és igyekezett mindenkit megóvni, hát már amennyire megtehetette. Üvegesnek hordtuk az üveget, gitteltük az ablakot, és a legkülönbözőbb anyagokat hordtuk talicskán. Sári mérnök, aki később, a főlzabadulás után elég jó szerepet töltött be a városnál, rögtön bevitte az irodára Magdust, nagyon kedvelte, és olyan titkárnőfélének használta. Ott aludtunk egy barakkban, amely barakkban nagyon jól álmodtam, és olyan finom puha volt a párnám, és magam alá húztam, és nyávogott egyet, hát egy macska volt. Meg ott volt a Kispesti Textilművek vezérigazgatójának a lánya – azért lett Kati az én lányom, mert őt Katinkának hívták –, aki boldogan azt mondta, hogy „Jaj de drága a nagynéném, csomagolt nekem körtét”, és megfogta, hogy kihúzza a zacskóból, és egy egér volt. De nagyon jó barátságban voltunk, és nagyon jól kibírtam. És milyen érdekes dolog, ott értek minket a repülőtémadások, a berepülések. Vittem egy elég nagy darab üveget a hátamon egy üvegtartóval, amikor jött a támadás, akkor levettem gyorsan, letettem a földre, és amennyit bírtam még, elszaladtam. Állati mázlim volt, odament egy rakéta. Ripityomra tört az üveg. Úgy látszik, úgy akarta a jóistenke, hogy még éljek. Hát, azóta sikerült jól megőregedni.

A vőlegényem értem jött november 16-án, hogy bevigyen a Dob utca 90-ben alakult gyerekotthonba, amit a cionisták hoztak létre. Apámtól kérdeztem, hogy mit csináljak, és azt mondta, hogy aki menteni tudja magát, az mentse. Tessék bemenni vele! Apát, Magdát és Klárit aztán a nyilasok bevitték a gettóba. Joli külön volt. A férjének volt egy nagynénje, aki ős-ősregeen tért ki, és keresztény férje volt. Az Opera mellett, a Révay utcában lakott, és odavitte őt a kisfiával, ott vészelték át a szörnyűségeket.

Én mint vöröskeresztes nővér másodmagammal az elhagyott kis zsidó gyerekeket gyűjtöttem, akiknek a szüleit elhurcolták, és akiket valamelyik szomszéd megmentett. Egyszer az utcán rám szólt valaki, hogy Nusi. Hát nem fordultam meg, mert a Nusi névről hál' istennek sikerült leszoktatni a családomat, és már akkor rég Annának hívtak, aztán utánam szólt, hogy Anna, és arra bizony megfordultam. Egy nyilaskeresztes fiatalember volt, bevitt az Andrássy út 45-be a Párizsi Áruház mellett. Nem a 60-ba. Mondtam, hogy én egyáltalában nem vagyok azonos azzal a Szántó Annával, akit ő keres, nem is ismerem. Egy szomszéd fiatalember volt a Kresz Géza utcából. Nem a házunkban lakott, hanem a mellettünk levő iskola szolgájának a fia volt, úgyhogy kölyökkor óta ismernie kellett. Hát én állítottam, hogy de én nem az vagyok, és énnekem itt vannak a papírjaim, amik Julianna névre szóltak, tehát indokolt lehetett az Anna. És akkor csodálatos udvariassággal, feltételezem, hogy a fiatal nőnek szóló udvariassággal, két nyilas elvitt a Kresz Géza utcába, és becsöngettek a Magyar bácsihoz. Szerencsére ő nyitott ajtót, és nem a felesége, mert az elájult volna. Magyar bácsitól kérdezték, hogy hát ez a Szántó Anna-e. Azt mondta, ő sose látott. Hogy volt lélekjelenléte, és meg merte ezt csinálni! Örökké hálás voltam neki, és nagyon-nagyon szerettem őket, mind a kettejüket. Hát ennek köszönhetem többek között, hogy sikerült túlélni. Mint már mondtam, értem jött a vőlegényem, és bevitt a Dob utcába. Ott dolgoztunk, védtük a kis srácocskákat. Volt egy olyan eset, hogy megtudtuk, hogy jönnek a nyilasok, és akkor fölpackoltunk néhány gyereket, akiknek a gondozása ránk volt bízva, és elmentünk a Damjanich utca egyik pincéjébe. Hogy ki vezette, vagy kinek volt oda kapcsolata, fogalmam nincs ma már, tény az, hogy volt egy ilyen apró ablakos bejárata ennek a pincének, és kint lakat volt rajta. Na hát ott volt a kulcs a társaság egyik tagjánál, bementünk a pincébe, a kis lukas ablakon kinyúlva lezártuk a lakatot kintre, és hát szerencsére így megúsztuk a nyilaslátogatást. Nincs emlékem róla, hogy elvittek volna az otthonból gyereket vagy bárkit.

A Vadász utcai társaság, az üvegházban lévő cionisták, csinálták ezt a területet is. Én ezt mind nem tudtam, én csak azt tudtam, hogy itt lehet dekkolni. Sokkal később olvastam egy könyvet, amiben szerepelt a hely, az idő, minden. Onnét tudom, hogy cionisták. Erről az időről szóló történet volt. Sem az író nevére nem emlékszem, sem arra, hogy hol adták ki. De ebben szerepel többek között a [Szenes] Hanna is. Nagyon sajnálom, hogy ennyire nem emlékszem.

A Dob utca 90-ben jöttem rá, hogy apának mennyire igaza volt a vőlegényemmel kapcsolatban, hogy önző ember, és nem lehet rá számítani. De hát mindenestre megadta a lehetőségét annak, hogy megmeneküljek, és általa kerültem be a könyvtárszobájában helyet foglaló kis társaságba, ahol szocik voltak, kommunisták voltak, és ugye már az előző hatások – apámé, Velencei Sanyié – erősen balra vittek, természetesen ezek még elmélyítették ezt. És nagyon-nagyon tudatosan készültem arra, hogy ha fölszabadulunk valaha, akkor hol lesz a helyem. Na, meg is történt.

A felszabadulás nagy öröm volt. Volt egy édes fiú velünk ebben a társaságban, aki rém lelkesen rohant le, hogy: „Itt vannak az oroszok! Itt vannak az oroszok!” És nagyon-nagyon lelombozódva jött be, mert lekapcsolták az óráját. Nagyon boldogok voltunk. Hazamentünk, Magda, Klári és papa már otthon volt. Nagyon nagy öröm volt, amikor én is tudtam csatlakozni hozzájuk. Vártuk és reméltük, hogy jönnek haza a fiúk, akik közül senki se jött haza. Magdám későbbi férje, Zwirn Feri sikeresen hazaérkezett a szovjet területen [Donnál] lévő munkaszolgálatból. Tőle tudta meg Joli nővérem, hogy a férje és hát nekünk a bátyánk meghalt, és azt hiszem, ő is igazolta, hogy meghaltak. Mert persze semmi hivatalos értesítés nem jött. Ő tudta, a szomszéd házakban volt, és tudta, hogy mind a ketten ottmaradtak.

Akkor Magda és Klári elkezdte a munkát a Hoffherr-Schrantznál. Először a romeltakarítást, később aztán tisztességes munkát, ami a feladatuk volt. Előkerült Erdős [a vezérigazgató] a Fő utcai fogdából, nekiálltak rendbe hozni a vállalatot. Én meg bekerültem a VI. kerületi Szociáldemokrata Pártba a Velencei Sanyi révén, aki később a sógorom lett, és nagyon tisztességesen dolgoztunk. Abban az irodában alakult ki a szocdem párt, ahova engem az a nyilas fiú vitt. Föl is volt festve végig nyilas jelvénnel, volt egy ilyen dízsáv, amit aztán később sikeresen lefestettek. Na, ott kezdtem el dolgozni. Azután – isten tudja, hogy is volt az pontosan, kicsit olyan homályban van ez az időszak – átléptem a Pártba, a VI. kerületi szervezetbe, azokkal dolgoztam, ott jártam szemináriumra, Hirschler Imre [neves nőgyógyász] volt a szemináriumi oktatóm, akivel nagyon jó viszonyba kerültünk, és később nála szültem a lányomat. Miután átléptem a kommunista pártba – tehát megszűnt a szocdem pártban a munkám –, a párt elhelyezett egy családpénztár nevű valamibe, amiben talán egy évet, ha töltöttem. Halálosan unalmas, érdektelen intézmény volt. Onnét kerültem a Jóvátételi Hivatalba [1946-ban felállított, a második világháború után az ország jóvátételi kötelezettségeinek teljesítését irányító kormány szerv, szervezte és felügyelte a jóvátételi szállítások teljesítését. – A szerk.], ahol az ipari főosztály vezetőjének a titkárnője voltam, majd jóléti osztályvezető. Ott kezdtem a pártszervezetben dolgozni, párttitkár lettem, nem főállású, csak a munka mellett.

A Jóvátételi Hivatal létszáma lassan lecsökkent, mert ki lett fizetve minden. A főnököm, Pikler Ferenc eltűnt, illetőleg még mielőtt eltűnt volna, átkerült az erőszakos iparigazgatóságra. Utána tűnt el. Jóval a Rajk-per után. Akkor ezek a koncepciós perek voltak, és eltűnt. Engem nem menesztettek, de mivel lehetetlenné tettek, én mondtam föl. Abban az időben vakult meg az anyósom, és tényleg otthon kellett maradnom. Az alatt a két év alatt, amit otthon töltöttem, kézi kötőgéppel kötöttem, és segítettem az anyósomon. A férjem a Ravillnak volt akkor az áruforgalmi főosztályvezetője, és gondolom, hogy üzleti meggondolásból hívott a Keravillnak az igazgatója hozzájuk dolgozni. Ez irodai munka volt. Gépírás, adminisztráció, hasonló. Aztán megnyílt az iparcikkiroda [Budapest Főváros Iparcikk Iroda], oda kerültem. Itt már nemcsak adminisztráció volt, hanem boltgazdálkodás, hogy hol nyitunk boltot, hol nem, de ehhez tartozott az összes budapesti iparcikkvállalat, a trafikoktól a ruházati boltokon át minden volt. Ez megszűnt. És kellett volna keresni állást. Ennek az igazgatója Szántó György volt, aki addig, amíg az összes emberét el nem helyezte, nem vállalt semmi mást. És akkor a Centrum Áruháznak kellett propagandista. És oda ajánlott a Szántó Tarján Györgynek, a Centrum vezérigazgatójának, aki azt mondta, hogy köszöni, nem, a saját emberei közül akar valakit kiemelni. Harminc Centrum Áruház tartozott ehhez a központhoz. Rossz időpontban ajánlott a főnököm, mert akkor halt meg a propagandistája. Aznap. Hát kerestünk tovább, és nem találtunk semmi megoldást. Közben Tarján a minisztérium reklámozástályához fordult, hogy ajánljanak valakit, mert egyik embere sem megfelelő. Ott azt kérdezték, hogyha a Gazdáné szabad, akkor mért kell gondolkodni. Így kerültem a Centrumhoz mint propagandista, majd csoportvezető, majd osztályvezető. Ez volt a legkedvesebb munkahelyem. A munka az volt, hogy a 30 Centrum Áruháznak a reklámját felügyeljem, összefogjam, a központhoz a reklámját effektív csináljam, szervezzem, kivitelezem. Érdekes, szórakoztató, jó munka volt. Nagyon szerettem. A kollegáimmal is nagyon jóban voltunk. Amikor az osztályvezetői kinevezés előtt álltam, azt nem lehetett csak érettségivel. Szükséges volt hozzá főiskola. Akkor indult éppen a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskolán egy kétéves, felsőfokú áruforgalmi tanfolyam, ami az én gyakorlatommal összekapcsolva főiskolai végzettséget adott. Valamivel több mint tíz évig voltam ott. Állítólag általában jó főnök voltam, de én is

bosszankodtam, hogyha egy fiatal mama két hétre a gyerek betegsége miatt kiesett a munkából. Amikor Kati megszülte a Julcsikáját [1974], nem akartam, hogy a pályáján ne tudjon előremenni, és kértem a nyugdíjazásomat. Azt mondta az áruforgalmi vezetőnk, hogy akkor, ha tud maga helyett egy hasonlót hozni. Nagyon büszke voltam rá. Amikor nyugdíjba mentem, amellett mindig, évekig dolgoztam. Először a Sugárban voltam propagandista, aztán amikor megszületett Budán a Flórián, akkor oda hívtak, és nagyon szívesen mentem, és ott voltam évekig [A Flórián Üzletközpont született meg előbb, 1973-ban. A Sugár Üzletházat 1980-ban nyitották meg. – A szerk.]. Mindig a reklám, már sikerült igazán kinevelni magam reklámszakembernek, amit most sajnálok csak igazán, hogy csak kereskedelmi vonalon. Mert olyan nagyon szeretnék segíteni a politikában az elhibázott propaganda helyett.

Még a pártban dolgoztam, amikor a bátyám feleségének a rokonságából egy lánnyal, Lantos Verával nagyon jó viszonyba kerültem, aki állandóan mesélt egy Gazda Tamás nevű fiúról, hogy az milyen édes, milyen aranyos. Na, egyszer lent ültünk a Visegrádi utca és Körút sarkán lévő presszóban, ahova belépett az egyik gyerekkori pajtásom egy lánnyal és még egy fiúval, és a Vera fölsikított, hogy: „Jaj! Itt van a Gazda Tomi! A fiú a bal keze mutatójával föltolta a kalapját, és valahogy egyáltalában nem tetszően viselkedett. És Vera mondja: „Képzeld el, otthagya a menyasszonya!” Mondom: „Na látod, ezt a fiút én is otthagynám.” Két hét múlva már együtt jártunk. Nagyon okos, kedves fiú volt, nagyon jó barátok is voltunk, túl azon, hogy házastársak. 1947 áprilisában volt az esküvőnk, és 41 évet éltünk együtt. Tomi sajnos hozott Mauthausenből szívbajt is, és nem sokkal utána kiderült, hogy súlyosan cukros, úgyhogy 1987-ben egy nagyon-nagyon átszenvedett év után kellett elbúcsúzni tőle. Tomi nagyapja orvos volt. Az édesapjának sikerült valahogy átélnie a Horthy-korszakot, nem volt egy nagy kereső. Papiros üzeme volt, ami nagyon vacakul ment akkor. Volt az anyósomnak egy nővére, aki jómódú asszony volt, és ő sok nehézségen segítette át őket. Amúgy borzasztóan nem szerettem, beképzelt, szörnyeteg néni volt és ostoba. Az anyósom sokkal-sokkal műveltebb és okosabb volt. Tomi testvére [Judit] szűcs volt, férjhez ment egy régi barátjához, nem sokkal a mi házasságunk után. Nagyon helyes fiú volt a sógorom [Sztricskó Pál], nagyon jó viszonyban voltunk egymással, de nem volt semmi különös. Más rokonuk nem volt.

1948-ban született a Katim, aki egy kis disznó volt, mert ahelyett, hogy simán jött volna a világra, farfekvéssel jött, úgyhogy 36 órát vajúdtam. Már előkészített a Hirschler császármetszésre, aztán átvilágítottak, és akkor azt mondta, hogy „Na ezt azért mi megszüljük.” Nem volt könnyű. Neki gondolom, hogy valamivel könnyebb lehetett. Édes, nagyon édes, nagyon-nagyon jó gyerek volt. Szóval nem úgy volt jó, hogy csak úgy ott ült a széken. Rosszalkodott, de egy szófogadó, kedves, kellemes természetű gyerek volt. Még volt is olyan, hogy apámnak panaszkodtam, milyen rossz ez a gyerek, mire azt mondta, hogy „Édes fiam, a jó gyerekekre csak a szülő mondja, hogy jó, a szomszéd azt mondja, hogy mafla.” És ez egy nagy igazság. Közben nőtt a lányom, és volt egy gyönyörű történet. Szegény anyósom nem látott, de mindig segített, és a mosogatás után én kimentem, és újra elmosogattam, mert kellett, és egyszer csak kint volt a lányom, és ő csinálta. „Ha neked dolgoznod kell, akkor én átveszem ezt.” Hát nem hagytam, csak azt az egy alkalmat, de nagyon meg voltam hatva tőle. Nagyanyján is segíteni akart, rajtam is. Nagyon édes, jó gyerkem. Kati gimnáziumba került, ahol jó tanuló volt, de nem kitűnő, csak jeles. Akkor jött az a lehetőség, hogy felnőtt fejjel lehet érettségizni, s én beiratkoztam egy közgazdasági gimnáziumba. Katitól kértem, hogy segítsen a háztartásban. Azt mondta, hogy ő nem tud jól tanulni és a háztartásban

segíteni, ez okból én úgy tanultam, hogy végig kitűnő voltam, és kitűnően érettségiztem, hogy megmutassam, munka, háztartás mellett is lehet kitűnőre. Tisztára csak a gyerek nevelése céljából, mert különben nem érdekelt. Kati képzőművész szeretett volna lenni, de az apja lebeszélte róla, hogy azt csak nagy művésznek érdemes, mesternek nem, és akkor ehelyett a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskolára ment. Abban az időben társaságban ismerkedett meg a férjével, aki a külker főiskolára járt. Nagyon hamar hozzáment. Született két tündéri unokám. Egy lány, aki Bécsben mint politológus könyvkiadóban dolgozik, és szerzője volt egy könyvnek, ami a bécsi zsidóság életéről szól. A fiúunokám is ott él, végzi a politológiát, és egy fotófőiskolára is jár. Nagyon jól fotózik. Volt egy fényképe tizenvalahány éves korában, amire, amikor megmutatta nekem, akkor azt mondtam, hogy ezt így, ahogy van, kiállításra lehet küldeni. A képen az izraeli tengerparton a homokban egy pici fiú fut, vizes lába nyoma a homokban, és a mama utána rúg a kis popója felé. Tündéri kép volt. Azóta már volt egypár kiállításon képe. Hát ő még nem kész mindennel, mert egy kicsit tévelygett, először építész akart lenni, avval töltött egy csomó évet, de most úgy néz ki, hogy már megtalálta a helyét.

A hagyományörzés... A férjem miután párttag volt, és vezető állásban volt, nagyon elhúzódtott ettől. Nem is volt hajlandó vele foglalkozni, úgyhogy ha egyáltalában szóba került ez a családban, akkor csak a lányom és énköztem. Az anyósom ugyancsak nem volt túl vallásos, neológ volt, és a szerint is élt. A férjem – hogy mondjam – talán joggal sértődött meg a jóistenre. Az a gyalogséta Mauthausenig [lásd: halálmenetek], és közben közvetlenül mellette a legjobb barátját kilőtték a nyilas kísérek, és gyalog jött haza is. Az hozta vissza, hogy az apját, akit imádott, látni akarta, és ahogy ő mondta, amikor átlépte a határt, tudta, hogy nem fogja látni. A gettóban kapott egy belövést, és a penicillin hiányába halt bele.

Kati társasága ezen a körön belül [zsidó kör] mozgott. Az unokák, főleg az apjuk hatására, elkerültek a Szochnutba, és ott nagyon jól érezték magukat. Kiskorukban kerültek ki Bécsbe, mert a vőmet oda helyezték egy vállalati kirendeltséghez, és mentek ki vele. Ha jól tudom, 1981-ben mentek ki, amikor a Julcsikám 7 éves volt, Gyuri 5. Úgyhogy az iskoláikat ott végezték, most is ott élnek. Főleg Julcsi akart kimenni Izraelbe. Ki is ment, egy évig ott tanult, de akkor olyan honvágya lett, hogy haza kellett jönnie. Ezután még egyszer volt kint látogatóban, Gyuri is volt kint, mind a ketten nagyon jól érezték ott magukat, de nem akartak ott maradni. Egyáltalában nem vallásosak. Az odatartozás kétségtelen. Érzelmileg, nem vallásilag.

Hát azért az ünnepeket úgy tartjuk, hogy szívből jókívánságot mondunk mindannyian egymásnak, a gyerekeim a böjtöt betartják, én cukros vagyok, én nem tarthatom. A keresztény ünnepek közül azt, ahol ajándékot lehet adni.

A temetéseink zsidó temetések voltak. Kivéve a férjemét, az polgári temetés volt, érthetően. A beosztása, a körülményei és az érzelmei miatt is. És Joliét nem tudom, mert az Amerikában volt. Magdusnak az volt a kívánsága, hogy égezzük el, és a férje sírjába tegyük, amit a Hevra [lásd: Hevra Kadisa] nem hagyott. Úgyhogy odatemetettük, fél kívánság teljesítve, és búcsúztatták. Az a fiatal rabbi, Fröhlich. Ő búcsúztatta.

1956 előtt halt meg Sztálin? [1953] Igen. Hruscsov nyilatkozata után [lásd: az SZKP XX. kongresszusa] volt egy pártnap a férjeméknél, és kérdeztem, hogy „Hozzászóltál-e?”. Azt mondja: „Ne hülyéskedj! Hát ott állt a Sztálin teljes falnagyságban!” Na jó, ez csak tréfa volt. Nekünk nagy csalódás volt. Mind a ketten nagyon hittünk a baloldali politikában, és nagyon ki is ábrándultunk.

Amikor volt a hatnapos háború Izraelben, kétségbe voltam esve, és akkor az egyik kolléganőm azt mondta, hogy „Mért? Hát hány éve kommunista vagy már?”. „Az igaz, de harminc éve zsidó.” Na, szóval engem érzelmileg a dolog az nagyon odakötött a valláshoz. Túlságosan sok volt az a pofon, amit ez a nép kapott. Ha nép. Ha jól fogalmazom. Nem biztos. 1956 [lásd: 1956-os forradalom] amikor érkezett, éppen többen voltak nálunk. Hazaindultak, de már puffogtak a lövések a Múzeum körúton, úgyhogy vissza is fordultak. Nagyon meg voltunk döbbenve. Velencei Sanyi ott volt ugyanaznap nálunk, és kérdeztem, hogy „Sanyi, mi ez?”. Az válaszolta: „Ahol a vörös csillagot letépik? Az ellenforradalom.” Nem tudtam eldönteni. Nem tudtam, nem tisztázódott bennem. Sok igazságuk is volt, és sok ellenszenves dolog is történt. Nagyon nem volt tiszta a kép. Azután, amikor Nagy Imre kérte a Nyugat segítségét, nagyon megdöbbentem, mert Nagy Imrét én nagyon sokra tartottam mint embert, mint politikust egyaránt. Mondtam, hogy ez mégsem egész tiszta. És ma, amikor már majdnem történelmi távlatból tudjuk nézni a dolgokat, ma sem vagyok egészen biztos benne, hogy azoknak van igazuk, akik forradalomnak nevezték ezt. Nem tudom. Nem tudom. Az én szívemnek fáj, hogy a baloldalt hátra akarják szorítani, hogy nem felel meg a politikájuk.

Ma is sokat gondolkozom azon, hogy a Fidesz, ami fiatalokból áll – pontosabban állt, mert ma már mindenkit bevesznek –, olyan fiatalokból, akik rengeteget kaptak, akik külföldre mehettek ösztöndíjjal, akiknek Soros-ösztöndíjuk volt és hasonló, hogy jutottak ide. Hogy lehet ilyen zsigerből gyűlölni mindent, ami volt? Az a véleményem, hogy az Orbán atyánk saját magán kívül senkit se szeret, és egyáltalában nem azon múlik, hogy ő neki van igaza, azon múlik, hogy mint kölyök, halálosan meg volt sértve a jogi tanulmányai folyamán, hogy hogyan lehet, hogy ő nem lehet amerikai elnök, mert nem ott született. Hogy lehet, hogy nem magyar elnök? Hogy lehet, hogy a korona még nincs a fején? Nem szeretem. Nem szeretem. Cezaromániásnak tartom, és amikor Dublinba ment, akkor azt mondtam, hogy még el fog kerülni Döblinig [Döbling – egykor önálló község (ma Bécs egyik külső kerületéhez tartozik). Az itt található elmebetegintézetben lett öngyilkos 12 évi bentlakás után, 1860-ban gr. Széchenyi István. – A szerk.]. Ez volt az én érzésem.

Hát én azt gondoltam rendszerváltozásnak, hogy a húgom által nagy szeretettel képviselt reformkör lesz a győztes. Felejtethetetlen az a könyvcím, hogy Te Jóisten! Győztünk! [Helyesen: Jézusmária, győztünk! Írta Beke Kata, 1993. Belvárosi Könyvkiadó.] Mert az Antallék tényleg nem voltak sehol. A professzor öcsémnek [Feltehetően az unokaöcsre, Hámori Andrásra gondol. – A szerk.] volt az osztályfőnöke Antall József [Antall József az 1950-es években az Eötvös, majd a Toldy gimnáziumban tanított. – A szerk.]. Nagyon sokra tartotta, nagyon szerette, de nem mint politikust. Szerintem jó eszű és jó szándékú ember volt, talán nem volt olyan nagyon jó szándékú, mint az apja. [id. dr. Antall József (1896–1974) jogász, kigazdapárti politikus, menekültügyi kormánybiztos 1939–1944 között, majd újjáépítési miniszter 1945–1946-ban. – A szerk.] Az, hogy visszahozták a Horthy-imádatot, annak a kornak az életformáját, hát az nem tetszett. Az nagyon nem tetszett. Én ugyanis emlékeztem a Horthy-korszakra, ami nem volt olyan nagyon gyönyörűséges Gömbössel, meg hát még talán Bethlen volt a jobbik. Nem éreztem korszerűnek a gondolataikat.

Egyelőre úgy érzem, hogy a nagy drámánál tartunk. Hogy az egymással való vagdalkozást a politikai pártok mintha célnak tartanak és nem eszköznek. Jó volna, hogyha egy kicsit tisztulna a kép, mert az én életemet elkísérletezték a politikusaink. Azt szeretném, ha nyugalom lenne, ha mindenki csinálná a maga dolgát, ha nem lenne csinált botrányok tömege. Ha azt mondhatnám, hogy a politikusokat nagyon tisztetem, mert olyan tiszta kezűek, zsebűek. De nem mondhatom. A

Kovács Magdának [Kósáné Kovács Magda szocialista politikus] volt a híres mondása, és arra esküszöm: nem elég, hogy tisztességes legyen az ember, annak is kell látszani.

Amikor a kárpótlás volt, kaptam én is, és kaptam a férjem után is, az ő munkaszolgálatos múltja után. Nem volt különösebben sok, mert nem érte el a 400 ezret. Viszont akkor ajánlották föl a lakásokat megvételre, arra elég volt, hogy a lakásomat megvettem, ami azóta értékében nőtt.

De ez úgy van, hogy az elszenvedett dolgok anyagilag nehezen megválthatók, erkölcsileg meg nem váltották meg. Ma is hallom a zsidózást, ma is hallom a minősíthetetlen Hegedűs Lórántot, Csúrkát és hasonlókat, és döbönt vagyok, hogy a jog nem ad helyt annak, hogy aki gyűlöletbeszédet mond, az meg legyen büntetve. Halálosan sértőnek érzem, hogy az a taknyos, aki az izraeli zászlót égette és rátaposott, az cukorkára hivatkozik. Szerencsére ezt már azért a bíróság se nyelte le, és nem tartotta hihetőnek. De én hiányolom azt, ami Nyugaton van, hogy aki a holokausztot tagadja, az büntetendő.

Izrael? Rengeteget jelent. Egy nagyon érdekes véleményt hallottam. Nem osztom, de érdekes. Volt, aki azt mondta, hogy azért volt a holokauszt, hogy Izrael megszülethessen. Legalábbis befolyásolta mindenképpen. Azt hiszem, lényegesen régebben jelentkezett ez az igény, ébresztgették ezt az igényt, de biztos, hogy befolyásolta a holokauszt. Hát, hogy az angolok ezt nem csinálták nagyon elegánsan, az nem kétséges. Hogy otthagyták, mint eb a Szaharát, borzasztó módon. Nem kéne, hogy a palesztinok és a zsidók így álljanak egymással szemben. Nincs ok rá. A többi arab meg annyira, de annyira sajnálja a palesztinokat, hogy nem fogadja be őket, hogy hagyja őket magukban kínlódn. Akkor meg mi tennivalónk van? Azért Izrael tehet róla? Jó, nem mindig értek egyet az izraeli politikával se. Valószínűleg, ha a héják és a galambok között kéne választanom, én a galambokat választanám, és jobban szeretném, hogyha Izrael egy békés ország lenne, főleg, mert félttem az ott élőket. Rokonaim nincsenek kint. Az anyám bátyjának elvált felesége a kisebbik fiával ment ki. Soha többé nem hallottam róluk. Ők mentek ki, senki más a családból. Nagyon félttem, tartottam tőle, hogy az unokáim kimennek. De hát józan emberkéék, és látták, amit láttak. Látták, hogy ez nem a béke földje sajnos. De az, hogy van, az egy bizonyos mértékig biztonságos háttér. Azok számára, akik nálunk élnek.